

Áhítati irodalmunk szövegváltozatainak barokk kori jellegzetességeiről

Megjelenési helye:

Filológia és textológia a régi magyar irodalomban,
szerk. Kecskeméti Gábor, Tasi Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK,
Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 367–375.

Tarnai Andor a középkori magyar nyelvű írásbeliség és szóbeliség viszonyában latin szövegek szóbeli, szabad tolmácsolásáról írva több megfontolandó megállapítást tett. „A szóbeli tanítás nyelvében kialakult fordulatok beszüremkedtek a fordításokba”, de a szövegek létrejöttük után is variálódtak, változtathatóak voltak, azokba a szóbeliség elemei, továbbá állandósult jelzők, szóhalmozások kerültek be.¹

Tarnai valószínűnek tartotta a funkcionális tolmácsolás továbbélését, megemlítve a vallásos irodalom művelőiről, „hogyan két-három évszázaddal későbbi utódaik ugyancsak nem foglalmazták meg prédikációikat, hanem csak glosszázták a latin mintaképeket, s legfeljebb a beszéd divisióját vagy a nehezebb, fontosabb szavakat igyekeztek magyarul emlékezetükbe vésni.” „Az élszóbeli hagyomány befolyásolta a fordítást”, amelynek feladata a nem bibliai szövegek esetében a tolmácsolandó szöveg alkalmassá tétele a kitűzött cél elérésére. „A pap kiválóságát elismerő anyanyelvi fordulatok elsősorban nem a latin kifejezések fordításai, hanem egészen más, illiterátus közegekből származó megfelelői.”²

Vajon magukon viselik-e a Tarnai Andor által feltárt jegyeket a középkorból örökölt és a rekatolizáció során újra népszerűvé vált, latin eredettel rendelkező szövegváltozatok?

Többszörre latin nyelvű szövegek élővé tételéről, azok életben tartásáról van szó, olyan gyakorlatról, amelyet Kecskeméti Gábor a *variatio* fogalmával magyaráz. A tan marad változatlan, szövegezését lehet variálni.³ Ennek persze határt szab a dogmatikai tartalom, és a hallgatóság felkészültsége. A mintaként vett tartalom, a fordított szöveg hitelességének és a „szóolásnak módja”-ról vallott 16–17. századi magyarországi nézeteket alaposan feltárta Bartók István.⁴ Az ő gondolatmenetén haladva el kell gondolkodnunk azon a tényen, hogy vallásiro-

¹ TARNAI Andor, „A magyar nyelvet írni kezdi” – Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon, Bp., Akadémiai, 1984 (Irodalomtudomány és kritika), 234, 231–235.

² *Uo.*, 237.

³ KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet – A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas, 1998 (Historia litteraria, 5), 186–198, i. h. 193.

⁴ BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk” – Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között, Budapest, Akadémiai, Universitas, 1998 (Irodalomtudomány és kritika), 260–264,

dalmi műfajok esetében sajátos, fiktívnek nevezhető, azzal rokon világban mozgunk, s ha a nyelvi megformálás is költői, az igényes irodalom területein járunk. Kár volna ezeket a területeket korábbi, az irodalomtörténetiségből kidasztott állapotukban hagyni. Az új és új befogadókön kívül a szövegeket élővé tévő új és új alkotókkal (variálók) kell számolnunk. A máig ható folyamatban korábban értékcsökkentőnek tekintették a popularizálódást, a mai újra felfedezés inkább értéknövelő hatású lehet.

Néhány évtizede szakemberek és költők találtak elsőrangú értékeket az Erdélyi Zsuzsanna által feltárt archaikus népi imádságok között.⁵ Bizonyára az írásos változatok között is akadnak hasonlóak, megérdemlik, hogy felfigyeljünk rájuk. A prédikáció-irodalom kutatása megindult,⁶ a vallásos énekek egy részének publikálása is megtörtént,⁷ ám a legköltőibbnek tekinthető imádság- és elmélkedésirodalom barokk kori feltárása területén még nagyon sok a tennivaló.⁸ A továbbiakban mozaikszerűen a középkorból továbbélő, vallásos irodalom körébe tartozó szövegek változatairól, a középkorhoz hasonló szövegviselkedési formákról beszélek.

* * *

A 16. század végén újra kiadtak középkor végi latin prédikációkat (pl. Temesvári Pelbártot, Laskai Osvátot),⁹ azok felhasználási módja hasonló volt a középkorhoz. Köztudott, hogy Magyarországon sokáig használták a latin nyelvet az oktatásban, a tudományos életben, a liturgia nyelveként. Prédikálást segítő latin nyelvű kötetekhez könnyen hozzáférhettek a szentbeszédjükre készülő papok, akik vázlataikat gyakran összegyűjtötték. Ezek közül több máig fennmaradt, bejegyzések tanúsítják az utódok kezébe kerülést. Most essék néhány szó arról, hogy a tolmácsolási láncba magyar prédikációk (például Pázmány Péter) szövegei is bekerültek.

Már korábban is elgondolkodtam a ferencesek által összeállított 17. század közepeit vasikos, latin nyelvű prédikációskötetek (prédikációvázlatok) funkcióján. Milyen céllal készültek ezek, hiszen latinul a fennmaradt kéziratokra ráírt elmondási helyeken nem hangozhattak

292–293; Uő, „Nem egyéb, hanem magyar poézis” – Sylvester János nyelv- és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben, Bp., Universitas, 2007 (Klasszikusok), 204–245.

⁵ ERDÉLYI Zsuzsanna, *Hegyet hágék, lőtőt lépék – Archaikus népi imádságok*, harmadik, bővített kiadás, Pozsony, Kalligram, 1999.

⁶ Lásd Bitskey István, Lukácsy Sándor, Bárczi Ildikó, Kecskeméti Gábor, Szelestei N. László, Maczák Ibolya, Tasi Réka és mások ide vonatkozó műveit.

⁷ SZELESTEI N. László, *Katolikus népelemek a 17. század végén = A magyar költészet műfajai és formái a 17. században*, szerk. Ötvös Péter és mások, Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 2005, 175–179; *Régi vallásos énekek és énekeskönyvek*, A piliscsabai Lelkiségtörténeti Műhely második konferenciájának előadásai. Sajtó alatt. Megjelenik a Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok sorozatban.

⁸ A piliscsabai Lelkiségtörténeti Műhely harmadik konferenciájának előadásai. Sajtó alatt. Megjelenik a Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok sorozatban.

⁹ SZABÓ Károly, HELLEBRANDT Árpád, *Régi magyar könyvtár, III. kötet, Pótlások, kiegészítések, javítások*, 2. füzet, összeáll. DÖRNYEI Sándor, SZÁLKA Irma, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 1991, nr. 5498, 5499.

el. A helynevek magyar, szlovák, horvát, néha tán német prédikálásra engednek következtetni. A latin beszédek egyikében Pázmány Péter *Mint kell az Isten igéjét gyümölcsösen hallgatni* című beszédére ismertem rá. A fordítás szó szerinti, kihagyásokkal (egyharmad nincs meg a latin változatban). A gondolatmenet végig Pázmányé, a vége felé akad néhány nem lényeges átalakítás. A „non avere conciones” kifejezése olasz nyelvismeretre enged következtetni.¹⁰

Pázmány latinra fordított beszéde segítette, hogy az a Kárpát-medence nem magyar anyanyelvű közösségeiben, esetleg magyarul nem is tudó pap ajkáról is elhangozzék, a Tarnai által leírt tolmácsolás révén. A latin változat alapján jogosan feltételezhetjük, hogy Pázmány gondolatainak átvétele nemcsak közvetlenül Pázmány magyar szövegéből származhat.¹¹

A latin változatban megfigyelhető, miként más Pázmányt használó magyar nyelvű kéziratok prédikációkban (több ilyen maradt ránk a 17. századból), hogy az ésszerű rövidítést (kivonatolást) a szövegváltoztatás tudatosságát bizonyító tartalmi vagy szépírói elgondolás kíséri. Érdeemes keresni az új szövegváltozatok mögötti ilyen irányú szándékot. A változtatások/átvételek többségénél nem mechanikus excerpálásról van szó, hanem új beszédhelyzethez alkalmazásról, új „szerzői” elképzelésről, amely nem nélkülözi a művészi érzéket és/vagy alapos iskolázottságot. Például a győri helyőrség magyar katonáinak prédikáló pap Pázmány Szent Mártonról szóló gondolatait Szent György napján jól és hatásosan illesztette mondandójába 1670 körül.¹² Más alkalommal majd visszatérek a kéziratok prédikációvázlatok elemzésére.

*

Elődeink liturgikus gyakorlatát figyelve itt-ott (és nemcsak a szakirodalom által feltárt archaikus imádságokban) máig megőrzött formulákra akadunk. Példaként elég a Pázmány Péter prédikációit bevezető sorokat, vagy a hirdetési formulát megvizsgálunk. A Nagyszombatban 1583-ban nyomtatott *Agendában* nemcsak a liturgikus események és archaikus imádságok

¹⁰ Részlet Pázmány Péter prédikációjából és annak az 1660-as években készített fordításából:

– Itt el nem hallgathatom némely emberek mentségét: kik azt mongyák, hogy azért nem kívánnák a prédikáció-hallást, mert ők mind tudgyák a mit a prédikátor tanít. Oh mely rossz, oh mely bolond mentség ez! Nem abban áll haszna a prédikációnak, hogy új dolgokat tanuljunk; hogy ollyat halljunk, a mit soha nem hallottunk: hanem hogy arra gerjedgyen akaratunk, a mit tudunk. Ugyanis, kevés vétek vagy közönytünk a tudatlanságból: hanem az akaratnak restségéből áradnak a gonosságok. Az Isten pedig sokszor vigasztalást és szűnek buzgóságát a prédikáció által indítja: úgy hogy elevemb és foganatosb értelemmel lássuk, a mit azelőtt tudtunk.

– Hic quorundam caluas excusationes audire nequeo, qui ideo se dicunt non auere conciones, quod ipsi per se sint docti, et plura sciunt suo concionatore. O stulta excusatio! Non in hoc sita est utilitas concionis, ut noua audias, sed ut ad illa exequenda inflammetur animus, quae nouimus. Deus enim saepius per concionem, uti uiuam uocem ad bonum consequendum cor hominis mouet, quod non per tacitam moueretur scientiam.

¹¹ Magyar nyelvű szövegek vándorlásáról, alakulásáról/alakításáról: MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak – Szövegalkotás 17–18. századi prédikációkban*, Bp., WZ-könyvek, 2010.

¹² A kéziratok prédikáció fogalmazványa a Győri Egyházmegyei Levéltárban őrzött, 1680-ban és 1685-ben készített kánoni látogatások kötetstábláiból került elő.

szövege idézi fel bennünk a középkori gyakorlatot, hanem a közölt formulák is.¹³ Az utóbbiak használata nem vált sokakévé és ezáltal szövegváltozatok létrehozásának forrásává.

* * *

Középkori anyanyelvi szövegmélekeinkről, azok összefüggéseiről, latin forrásaikról már sok ismerettel rendelkezünk. Ugyanezen szövegeknek későbbi kézirat és nyomtatott előfordulásainak számbavételével még adósok vagyunk. Néhány példával illusztrálom ezt, figyelve a szövegváltozatok sajátosságaira.

A *De modo bene vivendi* című, Szent Bernát neve alá sorolt művet 1612-ben Ebeczky Sándor, a magukat Pozsonyban is óbudai klarisszáknak nevező apácák gyóntatója fordította le¹⁴ könnyed, lendületes, latinizmusok nélküli, modern kiadást érdemlő stílusban. Azt feltételeztem, hogy az 1612-ben készített fordítás összefüggésbe hozható a mű több változatban ránk maradt középkori fordulataival, a klarisszák és az általuk befogadott domonkos apácák tulajdonában volt kódexek szövegeivel.¹⁵ A terminológiai megegyezések a lap alatt idézett részletben jól tanulmányozhatóak, jellegét tekintve ugyanis szövegkövető fordításokról van szó.¹⁶

¹³ Hirdetési formulák

Krakkói kézirat (1500 körül)

– Istennech zenth vereuel valtoth fyai, alkotik ez heth beely innepeket hallanotoc. Ez hetbe leendev innepeketh anya zent egihaz ýmatsaggal illi erettetek. Alazyatoc magatokath, mondýatok velem egyenbe Gyõnum ystennek [...]

Nagyszombati agenda (1583)

– Iesus Christusnac dragalatos szent veréuel meg valtót hiuu keresztyeni, halgassátoc meg ez hetbeli innepeket mellyeken tartoztoc egeb dolgotokat hatra vetuén a felseges mindenható vr Istennec szüetec szerent es aítatoson szolgálni.

A töb innepeket kic e héten esnéne az Anyaszentegyhaz szolosma tartással es Misse mondással meg illi ti erettetek. [...]

Alazzátoc meg magatokat, a felseges mindenható Istennec előtte, es mondgyatoc velem egyetembe a közgúnatot. Gyunom Vram Istennec [...]

¹⁴ Vö. SZELESTEI N. László, *Szent Bernát – és régebbi irodalmunk* = Sz. N. L., *Rekatolizáció és barokk áhítat*, Budapest, METEM, 2008 (METEM-könyvek, 64), 7–16. Ebeczky fordításáról: 13–16.

¹⁵ SCHWARCZ Katalin, „Mert ihon jönn Aszonyotok és kezében új szoknyánk” – *Források a klarissza rend magyarországi történetéből*, Budapest, Budapesti Történeti Múzeum–METEM, 2002 (METEM-könyvek, 39). – Ebeczky Sándorról: 218–219; az általa fordított kézirat leírása: 233.

¹⁶ Magyar fordítások a *De modo bene vivendi* 12. (*De dilectione Dei*) fejezetéből:

– *Latin alapszöveg*

Soror carissima, iustitia est Deum toto corde amare, illique tota adhaerere voluntate, qui est summum bonum. Summum bonum amare summa est beatitudo. Qui Deum amat, bonus est; si bonus, ergo et beatus. Quanto homo plus Deum diligit, tanto magis beatus erit. Dilectio est specialis et propria virtus sanctorum.

– *Ebeczky Sándor fordítása (1612)*

Zerelmes Néném, igaz es méltó az Istent tellies ziuél zereťnj, es tellies akarattal hozzá ragazkodnj, ugimint ki tellies jó. Az tellies iót kedig zereťnj, tellies boldogság. Az ki az Istent zereťj, io az; hogi ha io, tehát boldogis egetembe(n). Mennél inkább ember zereťj az Istent, annijual boldogab lézen. A zeretet magán ualó es tulaidon iozágok a zenteknek.

– *Winkler-kódex*

Een zerelmes hugom Igassag az vr ýsten telýes zýuel zereťny ees ew hozýa telýes akarattal ragazkodny ky felseges ýo: Az felseges ýoth zereťny. felseges dýcheseg. Valaký ýstent zereťhi ýo az. ha ýo azerth bodog ees Mýneuel ember ýstenth ýnchab zereťhi anneval incab bodog leezen Aaz zerelm az zenthwchnek ýeles ees twlaýdon ýozagoch.

Például a latin „virtus” szó mindegyikben „jószág”. Akad azonban bőven eltérés – és nemcsak helyesírásban. A bemutatott részlet elején a „iustitia est” „igaz és méltó” fordulattal visszaadása a szóbeliségből származhat, esetleg a szentmise prefációjában szereplő „dignum et iustum est” tükörfordításának átvétele. Sajnos Ebeczky fordításának nyelvtörténeti elhelyezését segítő szakirodalmat nem találtam.

* * *

A Szent Brigitta nevéhez kapcsolt imádságfüzér nyolc középkori magyar nyelvű kódexünkben fordul elő. Később is gyakori imádságoskönyveinkben, ezek Pázmány *Imádságoskönyvét* követik. A középkori változatok (sztemmájukat Lázs Sándor rajzolta fel nemrég¹⁷) közvetlen továbbélése nem bizonyítható. A későbbi imádságos könyvekben fellelt imádságfüzér-szövegek sem mindig közvetlenül Pázmány imakönyvéből származnak.¹⁸ A tizedik, rövid fejezet szövegvariánsai szerint Ferenczffy Lőrinc *Imádságos könyvecskéje*¹⁹ Pázmány első kiadásával egyezik. Az *Útitárs* című imakönyv²⁰ eltéréseit híven követi Pongrácz Eszter *Arany koronája*.²¹ Szent Brigitta első öt imája egy Esterházy Ferenc ajándékozta 17. századi kéziratos, pergamenre összemásolt imakönyvben is megtalálható.²² A kötet első levelének

– *Érsekújvári kódex*

En zerelmes attyamfay byzonyawal nagy ygassagh az wr Istenth tellyes zywnkel zerethnwnk Es ö hozya tekeelletes akarathwnkal ragazkodnwnk Ky ö benne felseges Io Az felseges Ioth zerethnye nagy bodoghfhagh walaky ystenth zerety az yo De az ky yo bodogh ees Menewel ynka ember az wr ystenth zerety annawal nagyoban bodogh Az zereteth, Ielessen Es kywaltkeppen walo yozaagh az zenteknel.

¹⁷ LÁZS Sándor, *Szent Brigitta tizenöt imájának fordítása és átdolgozása egy XVI. századi kódexcsoportban – Szöveggyománnyozódás középkori magyar nyelvű kódexeinkben*, kandidátusi értekezés, Bp., 1991, 6–116. Kézirata az OSZK Kézirattárában, Diss. 562.

¹⁸ Szent Brigitta tizedik imádságának fordításai:

– OH IESUS, Alfa és Oméga,¹ élet,² erősség, és tekéltesség: emlekezzél-meg, hogy tetétül-fogva talpig, magadat kín-szenvedésidnek vizébe be-mártottad.³ A' te sebeidnek hosszú és széles-vóltáért,⁴ tanács-meg engem szent parancsolatidnak igaz szeretetből-való meg-tartására, ki a' bűnnek mélységébe tellyességgel bé-merültem.⁵ Amen. Mi-Atyánk, etc. Eüdvöz-légy, etc. (Pázmány Péter *Imádságoskönyvéből*)

Változások 17–18. századi imakönyvekben:

Mihályko ik.: a X. imát elhagyta.

¹ Oméga utáni többlet: Mindenek kezdeti és vége (*Útitárs* [17. sz.] és Pongrácz Eszter, *Arany korona* [18. sz.])

² Pázmány első kiadásából az élet szó kimaradt.

³ vizébe be-mártottad helyett: tengerébe(n) elmerítetted (*Útitárs* [17. sz.] és Pongrácz Eszter, *Arany korona* [18. sz.])

⁴ széles-vóltáért helyett: szélességéért (Pázmány ik., 1606; Ferenczffy, 1615)

⁵ bé-merültem helyett: be vagyok merülve. (Pázmány ik., 1606; Ferenczffy, 1615)

¹⁹ [FERENCZFFY Lőrinc,] *Imádságos könyvecske*, Prága, 1615, p. 195. RMNy 1092.

²⁰ *Úti társ, az-az reggel s' este, és egyéb üdőkben gyakorlandó imádságok, hála-adások, dicsiretek és lelki ohajtások... Most újonnan meg-jobbított, és sok szép imádságokkal meg-bővített*, Nagyszombat, 1678, 147.

²¹ PONGRÁCZ Eszter, *Igaz isteni szeretetnek harmattýából nevedett, drága kövekkel kirakott Arany korona [...]* *Imádságoskönyv*, Nagyszombat, 1719, 432.

²² OSZK, Duod. Hung. 12.

rektóján ovális rózsakoszorús keretben kis festményt láthatunk (anya és gyermeke, előlnezetben jobbról trubadúrokra emlékeztető lantos figurával). A női alak sajátos hajviselete és nyaklánc miatt sem lehet Szűz Mária, a férfi sem lehet Dávid király, hiszen nincsen koronája, s lant van a kezében. A jó összehatású kép kifestésének színvonala nem túl magas, térábrázolása is gyenge. Maga a pergamen imakönyv szép könyvráccsal készült, az imádságok Esterházyak által kedvelt Kopcsányi Márton ferences szerzetes imakönyvének szövegével mutatnak egyezéseket. Van benne egy áldozás előtti 8 szótagos, 12 soros vers, és egy áldozás utáni, szintén 8 szótagos, 7 + 12 soros vers. Mind a kettő közöletlen.²³ A kötet első levélének verzóján az alábbi bejegyzés olvasható: „M[éltós]ág[o]d[na]k alázatos szolgáló Fya Groff Eszterhás Ferencz”, vagyis a kötetet Esterházy ajándékozhatta. A „fia” kifejezés anyjára, Nyáry Krisztinára nem vonatkozhat, mert ő Ferenc születése után öt nappal meghalt. Talán felesége (1661–1669), Illésházy Ilona édesanyját, Forgách Máriát szólította meg így. A kötet az Illésházyak könyvtárával került mai őrzési helyére, az OSZK-ba.

* * *

A *Te Deum* magyar nyelvű fordításainak tíz középkori változatát párhuzamosan közölte, kapcsolataikhoz megjegyzéseket fűzött Vargha Damján.²⁴ A protestáns graduálok, a középkori hagyomány folytatói több szövegvariánst őriztek meg,²⁵ ezek kétsoros strófái páros ríműek, 16 (5+5+6) // 11 (5+6) szótagszámmal.²⁶ A puritanizmus intézkedései hatására ez a középkorba nyúló örökség kiszorult a használatból. A katolikus énekeskönyvekben gyakori a Pázmány Péter imakönyvében közölt, latin ritmikus prózát utánzó szöveg, ám a strofikus változat is elterjedt, 556 / 556, aab / ccb rímekkel, egy rövidebb változat pedig négysoros páros rímekkel. A 18. század végén újabb zengzetes szövegváltozatok jelentek meg Ányos Pál és

²³ A versek szövege:

– 16v. Az Úr vétele előtt igyekezet.

Lelkemnek édes vendége / Szent angyalok eledele / Szűz Máriának szép fia, / Jézus; világ aldozattya, / Minden gazdagság tárháza, / Örök életnek záloga, / Járulok sz. asztalodhoz, / Tested véred vételéhez, / Hogy sok ellenségim ellen / Legyen bátorságos igyem, / Ez úti költséggel végre / Jussak az örök életre.

– 19v. Az Úr vétele után I. könyörgés.

Mint szarvas a' szép forráshoz / Ehező, vetett asztalhoz; / Kór beteg, tudos orvoshoz, / Síró a vigasztalóhoz, / Szegény az adakozóhoz, / Hív szolga kegyes urához, / Vak, fénylő világossághoz;

Ugy az élet kút fejéhez / Lelkemnek eddeléhez / Szememnek fényességéhez / Kiváncoltam Jézusomhoz, / Uramhoz, én Orvosomhoz, / Teremtőmhöz, meg váltomhoz, / Kitül míg léssen életem / Senki el nem választ engem. / Erő fegyver, élet, halál, / Mélység magasság sem Angyal. / Uram Jézus maradj velem, / Nyugodjék benned én lelkem.

²⁴ VARGHA Damján, *Te Deum és Te Mariam fordítása kódexirodalmunkban*, bővített klny. a *Békefi-Emlékkönyvből*, Bp., 1915, 5–15.

²⁵ FERENCZI Ilona, „Más-képpen: a mint itt nálunk ünnepi-napokon szoktak az Templomban énekelni” – Egy 17. századi eperjesi imádságoskönyv énekeiről = *Megújulás és megmaradás – Fabiny Tibor-émlékkönyv*, szerk. KORÁNYI András, Bp., Luther Kiadó, 2009, 31–43, i. h. 36.

²⁶ *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*, Tom. I–II., red. Iván HORVÁTH, Gabriella H. HUBERT, Zsuzsa FONT, János HERNER, Etelka SZÖNYI, István VADAI, Paris, Nouvel Objet, 1992, , p. 605. (nr. 1364.)

Szentmihályi Mihály gyűjteményében 88778877 szótagú aabbccdd rímekkel.²⁷ A közhasználatú énekekben általában gyakori a strofikussá szerveződés, ezzel egyidejűleg parafrázisokká alakulás.

*

A *Magnificat*, Szűz Mária hálaéneke, középkori kódexeinkben nemcsak bibliafordításként, hanem a napi zsolozsma canticumaként is előfordul.²⁸ Ilyen funkcióban találjuk meg a protestáns graduálokban. Középkori nyelvemlékeinkbe is a zsolozsmából kerültek át, magánájtatossági céllal. Katolikus énekek között a magyar nyelvű verses változat csak a 18. század végén jelent meg. Graduális gyülekezeti énekként itt is szövegváltozat a fordítás, nem graduális gyülekezeti énekként és népénekként inkább parafrázis.²⁹

*

Három középkori kódexünkben olvashatjuk magyarul a Szent Bernát neve alá sorolt, különböző bibliai zsoltárversekből összeállított imádságot, az ún. *Szent Bernát zsoltárát*.³⁰ A Lobkowitz-kódex latin óraskönyvből fordított változata szerint az ördög tanította meg Szent Bernátot erre az imára.³¹ A 17–18. századi népszerű imakönyvekben reggeli imaként fordul

²⁷ – Pázmány Péter *Imádságos könyvének Te Deuma*:

Teged Isten dicsőrünk téged Urnak vallunk. / Téged örök Atya Istent minden földi állat tisztel.

– Kájoni János *Cantionaléjának Te Deuma*:

Teged Uristen, / az nagj felségben / zuntelen diczjrunk, / Teged urunknak / es zent attjanknak / mind eöreöke uallunk.

– [Ányos Pál], *Énekek könyve*, Pest, 1785, 282: A' Te Deum laudamus

[1] Téged Isten mi ditsérünk, / szieinkből hozzád térünk. / Tégedet mi vallunk tsak / egyetlen egy Urunknak, / egész világ nem foghattya / a' felségedet Mennyei Atya, / téged tisztel minden hiv, / minden Lélek, nyelv, és sziv.

– Szentmihályi Mihály, *Egyházi énekes könyv, II*, Eger, 1798, 81–82: Ugyan azon Hymnus. Nóta: Tulajdon.

1. Téged' Isten magasságban, / itt dicsérünk buzgóságban, / Téged vallunk Urunknak, / egy igaz Alkotónak, / örök Atya Isten Te vagy, / véghetetlen Hatalmad nagy, / földi népek ditsérnek: / és Uroknak ismérnek.

²⁸ Vö. SZERECZ Alajos Imre, *Kódexeink párhuzamos szentírási töredékei*, Bp., 1916, 34–37.

²⁹ A *Magnificat* egyik verse magyarul középkori kódexben és a 16–18. században:

– Fecit potentiam in brachio suo; dispersit superbos mente cordis sui (Lc 1, 51.)

– Thön hatalmath ő karyaaban. el weztee keweelöke. ő zyweenek elmeeyewel (Czech-kódex)

– Hatalmasságot cselekedett az ő karjával: elszélesztette az kevélyeket az ő szívök elméjében. (Eperjesi ék., 271.)

– Hatalmasságot az ő ereiből czelekedek: keuel'eket az ő eig'ekezetekben meg ronta. (Ráday-graduál, p. 361.)

– [...] Hatalmas dolgot szerze, / Ő karjának ereje. // Az kevély gondolatúknak, Menten eszeket veszté, [...] (Szenci Molnár Albert)

– Királyi hatalmasságát e' földön tselekedte, / A' kevély szívek' elméjét karjával széllyel-üzte, /Hatalmasokat a' székből: a' földre le-vetette. (Bozóki Mihály ék., Vác, 1797, p. 210.)

³⁰ Szövegüket közli SZERECZ, *i. m.*, 29–34. (Peer-kódex, 181–184., Thewrewk-kódex, 246–249, Lobkowitz-kódex, 346–350.)

³¹ SZABÓ Flóris, *A óraskönyvek hatása kódexirodalmunkra*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1967, 166.

elő,³² a Rimay-imakönyvbe csak az első verset másolták be *Mikor ember álmából fölserken* felirattal.

* * *

Sokáig léteztek a protestáns és katolikus gyakorlatban közös imádságok, énekek. Ez tette lehetővé, hogy Mihálykó János Pázmány *Imádságoskönyvének* nagy részét evangélikusok számára kiadhatta.³³ Rimay János kéziratos imakönyve is ezen közös örökségből táplálkozik. Az imák és Rimay több versének frazeológiája, képi anyaga³⁴ hasonló. Egyébként a kor imádságos könyveiben szintén gyakori az egyházatyák óta jelen lévő pejoratív képrendszer. Rimay egyéni, meditatív gondolatait ötvözte az imádságok, imaszerű könyörgések ezen képrendszerével, amelynek révén számíthatott a kor emberének élményt jelentő vallásos ismereteire. Bizonyára más költőknél is érdemes volna a bizonyítható vallási táplálékok alapos tanulmányozása. Például Koháry Istvánnál, aki „imádságos könyvé”-t „ájtatos verseivel együtt” hagyta gyóntatójára.³⁵

Népelemek és imádságok szövegeinek esetében mindenképpen számolnunk kell a szóbeliség hatásával. Különösen a nem nyomtatványból másolt kötetek esetében. Amint a pap (nyomtatásban is megjelent tanácsok alapján) egy vagy több beszédből másikat hozott létre, úgy az énekek és imádságok formulái, fordulatai is beépültek a ránk maradt szövegekbe. Fordítások esetében az alapszövegtől való nagy eltérések előidézhetik a javítást, új változat készítését. Eddigi tapasztalatom szerint az imádságsszövegek nem mutatnak az énekek szövegénél nagyobb változatosságot. A változatokat inkább imák egybevonása, vagy azok egy részének tömörszerű elhagyása jelenti, a megfogalmazás ritkábban változik, mint énekek esetében. Bár sok a hasonló kezdetű imádság, de gondosan incipitezve a kutatást nagyon megkönnyítő segédeszköz építhető belőlük.

* * *

³² *Liliom kertecske*, Nagyszombat, 1690 körül, 63–64. RMK I 1394a. (Szent Bernardnak Nyolc versei az boldog kimúlásért. – *Lelki fegyverház*, Nagyszombat, 1700, 10–11. (Szép reggeli isteni dicséret [közt]: Nyolczadik imádság. *Magunk Felebarátunk Istennek való ajánlása.*) –PONGRÁCZ Eszter, *Arany korona*, Nagyszombat, 1719, 29. (Reggeli imádságok közt, *Lelki fohászkodások felirattal.*)

³³ PÁZMÁNY Péter, *Imádságoskönyv*, Grác, 1606¹ (RMNy 945); MIHÁLYKÓ János, *Keresztyén istenes és ájtatos imádságok*, Bártfa, 1609¹ (RMNy 976).

³⁴ SZELESTEI N. László, *Rimay János imádságos könyve*, (sajtó alatt a Lelkiségtörténeti tanulmányok harmadik kötetében.)

³⁵ A kötet: OSZK, Duod. Hung. 17. *A Jesus és Maria rosariumianak, avagy olvasóianak, s annak közönséges imádkozásának ájtatos módgya...* A dicséretes szent olvasó leg főbb Társaságának hasznáért, ezen rövid sommában foglaltatott, újonnan magyarra fordítatott Szentmártonban. – S. Sárdi Margit Koháry műveinek kritikai kiadásában „csupán az érdekesség kedvéért” említette az imakönyv létét. *Régi magyar költők tára, XVII. század, 16 – Rozsnyai Dávid, Koháry István, Petrőczy Kata Szidónia és Kőszeghy Pál versei*, sajtó alá rend. Komlós Tibor, S. Sárdi Margit, Bp., Balassi, 2000, 603.

A 18. század végi énekeskönyv-reformok (mindegyik felekezetenél) nemcsak az új művészeti áramlatokhoz való alkalmazkodás, a korban divatos eszmék és formák alkalmazása miatt történtek, hanem – higgyük el a korabeli indoklásokat – a sok romlott szöveg miatt is. A 18. században több a variáns, egyre többen, egyre bátrabban változtattak, tudatosan vagy akaratlanul a szövegeken. Nem okozott gondot például a különböző szentek azonos szövegbe ágyazása. Vagy ugyanazon fordulatok hol Mária-, hol Jézus-siralom részleteként fordulnak elő.³⁶ A tanítás érintetlenül hagyásával a próza és vers a korábbinál is gyakrabban épült fel azonos gondolatmenet szerint. Ács Mihály imádságos könyvének több imáját versbe szedte Hegyfalusi György.³⁷

³⁶ A Jézus-siralom Paksi Márton énekeskönyvéből: OLLÉ Viktória, *Dramatikus nagypénteki népének egy ismeretlen 18. századi énekeskönyvből = Summa – Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerk. MACZÁK Ibolya, Piliscsaba, PPKE BTK, 1997 (Pázmány Irodalmi Műhely, Tanulmányok, 7), 233–237. A Mária-siralom közlése Csukly István énekeskönyvéből: SZELESTEI N. László, *Csukly István énekeskönyve* (Sajtó alatt a Lelkiségtörténeti tanulmányok második kötetében.)

– Jézus-siralom Paksi Márton énekeskönyvéből:

1. Ó szomorúsággal, bánattal teljes nap, / Minden napok között legszerencsétlenebb nap, / Sok keserúséggel, örömmel teljes nap / Vigasztalás nélkül fölviradott ez nap. [...]

6. Most egek szépsége, öltözzél homályban, / Nap s hold és sok csillag száll szomorú gyászban, / Szánjad Te remtődöt siralmas ruhában, / Mert íme tetetett gyászos koporsóban.

– Mária-siralom Csukly István énekeskönyvéből:

1. Ó szomorúsággal s bánattal teljes nap, / Minden napok között legszerencsétlenebb nap, / Melyen szent Fiamtól árvául maradtam, / Szívem örömétől melyen megfosztattam.

2. Ó egek szépsége, öltözzél homályba, Nap, / Hold és csillagok, szállj szomorúságba, / Mert ma Uratoknak tövis koronája / Dűcsöült fejének szent veleit járja.

³⁷ – Imádság prózában (ÁCS Mihály, *Arany lánc*, 1747, 144–145.):

A tűznek kár nélkül meg-szünése után való Háláadás.

Oh mindenható mennyei Ur Isten! Jóllehet tűzzel méltán meg-büntethetnél minket, midőn mi a' te beszédedet nem hallgatjuk; a' mint hogy meg-is valljuk a' mi gonosz voltunkat, melyért már régen tüzet botsáthattál volna reánk, és házainkat, helyűnket, és mindenűnket, még magunkat-is el-vesztvén, porrá és hamuvá tehetted volna; a' mint hogy most-is fenyegetél bennűnket, mindazon által tennen magadért kedvezted minékünk, és a' tüzet kegyelmesen el-fordítád rólunk, melyért szívűnk szerint való hálákat adunk te szent Felségednek. Ebből látjuk, oh Ur Isten! hogy nem kívánod vesztűnket, hanem azt akarod hogy meg térjünk és éllyünk. Azért kérünk tégedet, magad segélj arra minket. Vigasztald pedig azokat-is a' te Szent Lelkeddel, kiket mostan a' véletlen tűzzel meg-keserítettél, és Szent Fiadért az Ur Jézus Kristusért oltalmaz-meg mindnyájunkat a' pokolnak örökké való tűzétől. A' te őriző szent Angyaliddal jártass táborot mi környüllöttünk, és őriztess bennűnket az örök idvességre, Amen.

– *Verses ima* (HEGYFALUSI György *Centifolia Száz levelű rózsá*, [Győr, 1733], 457.):

Mikor a' tűz kár nélkül meg-szünt, így mutasd hála-adó voltodat

[1.] Noha tűzzel bánthattad volna fejűnket, / Midőn nem hallgattyuk a' te beszédedet, / A' mint hogy meg-is vallyuk rosz életűnket, Mellyért tűzzel el-ronthattál volna minket.

[2.] Házainkra égést botsáthattál volna, / Lakó helyűnket meg emészthetted volna, / Mindenűnket te elégethetted volna, / Porrá és hamuvá te tehetted volna.

[3.] A' mint hogy mostan-is minket fenyegetél, / Még-is te magadért minékünk kedvezted, / Kár tévő tüzet rólunk el-térítettél, / Mellyért hálát-adunk néked köszönettel.

[4.] Ebből látjuk, hogy nem kívánod vesztűnket, Hanem akarod megtérésűnk' 's-éltűnket, / Azért édes Atyánk kérünk mi tégedet, / Te magad kegyessen segély arra minket.

[5.] Vigasztald azokat is te Szent Lelkeddel, / Kiket meg keserítettél e' nagy tűzzel, / Kérünk a' Kristusért, minket örök tűzzel, Ne égess pokolban Istentelenekkel, Amen.

Ányos Pál *Énekek könyve* című (halála után, 1785-ben megjelent) kötetében az elvárásoknak megfelelően jelentek meg új és „javított” népénekszövegek.³⁸ A *Stabat mater dolorosa* kezdetű szekvenciát az elődök fordulatait felhasználva közelítette a latin alapváltozathoz. A párverseket összekötő rímeket következetesen alkalmazta (aab, ccb).³⁹ A tartalmi pontosság és formahűség jellemzi Venantius Fortunatus *Vexilla regis prodeunt*jának magyar változatát. Aquinói Szent Tamás *Pange lingua* kezdetű himnuszának átültetésébe változatlanul épített be korábbi fordításokból sorokat, rögzült formulákat, kifejezéseket. (A későbbi műfordítók a lehetségesig kerülték ezt). Az említett latin himnuszokat és szekvenciákat, közismertségük, közkedveltségük, liturgiai szerepük és művészségük megmentette az új szempontú énekeskönyv összeállításakor az elhagyástól, azokat Ányos modern műfordítási elvek szerint formálta újjá.

³⁸ SZELESTEI N. László, *Himnuszfordítások Ányos Pál Énekek könyve című kötetéből = Eruditio, virtus et constantia – Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére, I*, szerk. Imre Mihály stb., Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2011, 281–291.

³⁹ A *Stabat mater* első párversének variánsai:

- *Stabat mater dolorosa, / Juxta crucem lacrimosa, Dum pendebat Filius, / Cujus animam gementem, / Contristatam, et gementem / Pertransivit gladius.*
- Álla az keserves Anya, / Kereszt-fánál siralmába, / Látván függnyi szent Fiát. / Kinek meg epedett szívét, / Töredelmes és bús lelkét / Hegyes tör által járta. (*Hajnal Mátyás, 1629.*)
- Álla a' Szűz nagy fájdalva / A' kereszt alatt, siratva / Rajta-függő szent Fiát. / Bánatokkal lelke tömve, / Gyötrelmetől szíve törve, / Érzi éles pallosát. (*Hajnal Mátyás, 1642.*)
- Álla keresztnél Szűz Anya, / Fájdalommal teljes bányá, / Midőn függne szent Fia, / Szenvedvén bűnünk miá. / Kinek megepedt elméjét, / Szomorú keserves szívét / Hegyes tör által járta, / Nagy bú igen megnyomta. (*Cantus catholici, 1674.*)
- Álla Krisztus keresztinél / Jézus áldott szent testinél / Szűz Anyja sopánkodván, / Keservesen bánkodván. / Mond meg, Mária, mit láttál / Kereszt alatt hogy állottál / Könnyben fordult szemeddel, / Keseredett szíveddel. (*Náray (50), Écsi ék., 146.*)
- Álla Krisztus keresztinél, / Szűz Anya keserves szívvel / Nézvén az ő szent Fiát, / Nézvén az ő szent Fiát. Szent kezeit emelgette, / Kívánván, hogy illethetné / Szent Fia szent tagjait, / Szent Fia szent tagjait. (*Ötvenévi ék., 152.*)
- A' keseredett Anya ál, Könyvezve a' keresztfánál, / Mellyen szent Fia függött, / Kinek meg epedt szívében, / Fájdalmas, és bus lelkében / Éles pallos ütközött. (*Ányos Pál, 1786.*)